

“એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત અને સરદાર પટેલ: રાષ્ટ્રીય એકતાનું તત્વજ્ઞાનાત્મક
અધ્યયન”

ડૉ. ઉમા શર્મા
નલિની- અરવિંદ એન્ડ ટી વી પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ
વલ્લભ વિદ્યાનગર

સારાંશ (Abstract)

આ સેમિનાર પેપર "એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત અને સરદાર પટેલ: રાષ્ટ્રીય એકતાનું પ્રતીક-તત્વજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ" વિષયને કેન્દ્રમાં રાખે છે. ભારતની પ્રાચીન તત્વજ્ઞાનિક પરંપરા, ઉપનિષદો, ગીતા અને રાજધર્મની કલ્પનાને આધારે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલના જીવન અને કાર્યનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે. સ્વતંત્રતા પછી દેશી રિયાસતોના એકીકરણ દ્વારા તેમણે ભારતની રાજકીય, નૈતિક અને રાષ્ટ્રીય એકતાને મજબૂત બનાવી. આ પેપરનો ઉદ્દેશ સરદાર પટેલને માત્ર રાજકીય નેતા નહીં પરંતુ રાષ્ટ્રીય એકતાના તત્વજ્ઞાનાત્મક પ્રતીક તરીકે રજૂ કરવાનો છે.

ભારત વિશ્વના સૌથી પ્રાચીન અને વૈવિધ્યસભર રાષ્ટ્રોમાંનું એક છે. ભાષા, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, જાતિ અને પરંપરાઓની અનેકતા હોવા છતાં ભારતની ઓળખ “એક રાષ્ટ્ર” તરીકે અડગ રહી છે. આ એકતાનો આધાર માત્ર રાજકીય સત્તા નથી, પરંતુ ભારતીય તત્વજ્ઞાનમાં ઊંડે મૂળ ધરાવતો એકતાનો વિચાર છે¹. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” એ આ વિચારનું આધુનિક સ્વરૂપ છે, જ્યારે સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ તેના વ્યવહારુ અમલના પ્રતિક છે.

ભારત વિશ્વનું એક અનોખું રાષ્ટ્ર છે, જ્યાં ભાષા, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, પરંપરા અને જીવનશૈલીની અદ્વિતીય વૈવિધ્યતા જોવા મળે છે. આ વૈવિધ્યતા છતાં ભારત હજારો વર્ષોથી એક સાંસ્કૃતિક અને તત્વજ્ઞાનાત્મક એકતા ધરાવે છે. સ્વતંત્રતા પછી આ એકતાને રાજકીય અને પ્રશાસનિક સ્વરૂપ આપવાનું કાર્ય અત્યંત પડકારજનક હતું. આ સંદર્ભમાં “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ની કલ્પના અને

¹ રાધાકૃષ્ણન, એસ., Indian Philosophy, Vol. 1, Oxford University Press.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે. આ નિબંધમાં “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ની વિચારધારાનું તત્વજ્ઞાનાત્મક વિશ્લેષણ તથા સરદાર પટેલના રાષ્ટ્રીય એકતા માટેના યોગદાનનું સંશોધનાત્મક અધ્યયન કરવામાં આવશે.

1. પ્રસ્તાવના

ભારત એક બહુવિધતા ધરાવતું રાષ્ટ્ર છે. ભાષા, ધર્મ, જાતિ, પ્રદેશ અને સંસ્કૃતિની વિવિધતા છતાં ભારતને એક અખંડ રાષ્ટ્ર તરીકે જાળવી રાખવાનું કાર્ય સરળ નહોતું. સ્વતંત્રતા પછી રાષ્ટ્રીય એકતા અને અખંડતાનો પ્રશ્ન સૌથી મોટો પડકાર હતો. આ સંજોગોમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ ભારતીય ઇતિહાસમાં રાષ્ટ્રીય એકતાના પ્રતીક તરીકે ઉપસ્થિત થાય છે.²

“એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”નો વિચાર આ જ રાષ્ટ્રીય ચેતનાનો આધુનિક પ્રતિબિંબ છે, જેની મૂળભૂત પ્રેરણા સરદાર પટેલના કાર્ય અને વિચારમાં સ્પષ્ટ જોવા મળે છે.

ભારત વૈવિધ્યતામાં એકતા ધરાવતો દેશ છે. ભાષા, ધર્મ, જાતિ, સંસ્કૃતિ અને ભૂગોળની અનેકતા વચ્ચે પણ ભારત એક રાષ્ટ્ર તરીકે અડગ છે. આ એકતાનું મૂળ માત્ર રાજકીય બંધારણમાં નહીં પરંતુ ઊંડા તત્વજ્ઞાનાત્મક મૂલ્યોમાં રહેલું છે. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ની કલ્પના આ જ મૂલ્યોને આધુનિક સંદર્ભમાં પુનર્જીવિત કરે છે. આ કલ્પનાના વ્યવહાર અને દૃઢ અમલમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન અનન્ય અને ઐતિહાસિક છે.

2. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”: તત્વજ્ઞાનાત્મક આધાર

“એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” વિચારધારા “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” કાર્યક્રમનો મુખ્ય હેતુ ભારતના વિવિધ રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો વચ્ચે પરસ્પર સમજ, સાંસ્કૃતિક વિનિમય અને ભાવનાત્મક એકતા વિકસાવવાનો છે. ભાષા, ખોરાક, વેશભૂષા અને પરંપરાઓની ઓળખ દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતા મજબૂત બને છે. આ વિચારધારા માત્ર રાજકીય નહીં પરંતુ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક એકતાને પણ મહત્વ આપે છે.

² બિપિન ચંદ્ર, India's Struggle for Independence, Penguin, 1989.

"એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત"નો અર્થ માત્ર રાજકીય કે ભૂગોળીય એકતા નથી, પરંતુ સાંસ્કૃતિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક એકતા છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં આ વિચારનું મૂળ ઉપનિષદોમાં મળે છે:

"વસુઘૈવ કુટુંબકમ્"³

આ મહાવાક્ય સમગ્ર માનવજાતને એક પરિવાર તરીકે જોવાની દ્રષ્ટિ આપે છે. અદ્વૈત વેદાંત અનુસાર સત્ય એક છે, ભલે તેનું પ્રગટ સ્વરૂપ વિવિધ હોય. આ એકાત્મવાદ ભારતીય રાષ્ટ્રીય એકતાનું તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક આધારસ્તંભ છે.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં એકતાનો વિચાર પ્રાચીન કાળથી જોવા મળે છે. ઉપનિષદોમાં "એકમ સદ્વિપ્રા બહુધા વદન્તિ" દ્વારા સત્યની એકતા અને અભિવ્યક્તિની વિવિધતા દર્શાવવામાં આવી છે⁴. તેવી જ રીતે "વસુઘૈવ કુટુંબકમ્" સમગ્ર માનવજાતને એક કુટુંબ તરીકે જોવાની દૃષ્ટિ આપે છે⁵

"એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત" નો અર્થ એકરૂપતા (Uniformity) નહીં, પરંતુ એકતા (Unity) છે." અહીં વૈવિધ્યને નકારવામાં આવતું નથી, પરંતુ તેને રાષ્ટ્રીય શક્તિ તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનાત્મક રીતે આ વિચાર સમન્વયવાદ (Synthesis) પર આધારિત છે.

3. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ: વ્યક્તિત્વ અને જીવનદર્શન

સરદાર પટેલનું વ્યક્તિત્વ દ્રઢતા, શિસ્ત અને કર્તવ્યબોધથી ઘડાયેલું હતું. તેઓ માનતા હતા કે વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કરતાં રાષ્ટ્રહિત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તેમના ભાષણોમાં રાષ્ટ્રીય એકતા અંગેની સ્પષ્ટતા અને દ્રઢતા જોવા મળે છે.⁶

³ મહોપનિષદ, 6.71.

⁴ ઋગ્વેદ, 1.164.46

⁵ મહાઉપનિષદ, અધ્યાય 6

⁶ વલ્લભભાઈ પટેલ, Selected Speeches and Writings, Govt. of India.

શ્રીમદ ભગવદ્ગીતામાં વર્ણવાયેલ કર્મયોગ-"કર્મ કર, ફળની આશા ન રાખ"-સરદાર પટેલના જીવનમાં વ્યવહારરૂપે દેખાય છે.⁷

4. સરદાર પટેલ અને રાજધર્મની કલ્પના

ભારતીય રાજકીય પરંપરામાં રાજધર્મનો વિશેષ મહત્ત્વ છે. રાજાનું મુખ્ય કર્તવ્ય પ્રજાનું કલ્યાણ અને રાજ્યની અખંડતા જાળવવાનું માનવામાં આવ્યું છે. રામરાજ્યની કલ્પના હોય કે કૌટિલ્યનું અર્થશાસ્ત્ર-બન્નેમાં રાજધર્મનો મુખ્ય વિચાર કેન્દ્રસ્થાને છે.⁸

સરદાર પટેલે દેશી રિયાસતોના એકીકરણ દરમિયાન રાજધર્મનું પાલન કર્યું. તેમણે સંવાદ, સહમતિ અને જરૂરી ત્યાં કડક નિર્ણય લઈને ભારતની અખંડતા સુનિશ્ચિત કરી.⁹

5. દેશી રિયાસતોનું એકીકરણ: રાષ્ટ્રીય એકતાનું પ્રતીક

હૈદરાબાદ, જુનાગઢ અને કાશ્મીર જેવી રિયાસતોનું ભારત સાથે વિલય કરવું સરળ નહોતું. સરદાર પટેલે સંવાદ, સમજણ અને રાષ્ટ્રીય હિતને પ્રાથમિકતા આપી એક મજબૂત અને અખંડ ભારતનું નિર્માણ કર્યું. આ એકીકરણ "એક ભારત"ની વ્યવહારુ સિદ્ધિ હતી.

1947 સમયે ભારત 562થી વધુ દેશી રિયાસતોમાં વિભાજિત હતું. જો આ રિયાસતો અલગ રહી હોત, તો ભારત નબળું અને વિખંડિત બની જાત. સરદાર પટેલે આ ઐતિહાસિક પડકારને સ્વીકારીને રાષ્ટ્રીય એકતાનું કાર્ય સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કર્યું. આ કાર્ય તેમને "લોહ પુરુષ" તરીકે ઓળખ અપાવે છે.¹⁰

તત્ત્વજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ, આ એકીકરણ રાષ્ટ્રધર્મ અને નૈતિક કર્તવ્યનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

⁷ શ્રીમદ ભગવદ્ગીતા, અધ્યાય 2, શ્લોક 47.

⁸ વાલ્મીકિ રામાયણ, અયોધ્યા કાંડ.

⁹ કૌટિલ્ય, અર્થશાસ્ત્ર, પુસ્તક 1.

¹⁰ વી.પી. મેનન, The Story of the Integration of the Indian States, 1956.

આજના સમયમાં વૈશ્વિકીકરણ, પ્રાદેશિકતા અને ઓળખની રાજનીતિ જેવા પડકારો સામે “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” જેવી વિચારધારા વધુ પ્રાસંગિક બની છે. યુવાનોમાં રાષ્ટ્રીય ગૌરવ, પરસ્પર સન્માન અને સહઅસ્તિત્વની ભાવના વિકસાવવી અત્યંત આવશ્યક છે.

6. ગાંધીજી અને સરદાર પટેલ: તત્વજ્ઞાનાત્મક પૂરકતા

મહાત્મા ગાંધી અને સરદાર પટેલના વિચારો અલગ માર્ગે ચાલતાં જણાય છે, પરંતુ મૂળ તત્વમાં બંને પૂરક છે. ગાંધીજી સત્ય અને અહિંસાના આધ્યાત્મિક બળ પર ભાર મૂકતા હતા, જ્યારે સરદાર પટેલ રાજ્યશક્તિને નૈતિક નિયંત્રણ હેઠળ ઉપયોગમાં લેતા હતા.¹¹

આ બંનેની સંયુક્ત વિચારધારા ભારતીય રાષ્ટ્રવાદને સંતુલિત સ્વરૂપ આપે છે.

7. આધુનિક ભારત માટે સરદાર પટેલની પ્રાસંગિકતા

આજના સમયમાં પ્રદેશવાદ, જાતિવાદ, ભાષાવાદ અને ધાર્મિક વિભાજન જેવી સમસ્યાઓ સામે સરદાર પટેલની વિચારધારા વધુ પ્રાસંગિક બની ગઈ છે. “સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી” માત્ર સ્મારક નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રીય એકતાની ચેતનાનું પ્રતીક છે.¹²

8. તત્વજ્ઞાનાત્મક મૂલ્યાંકન

સરદાર પટેલના વિચારોમાં ભારતીય તત્વજ્ઞાનના મુખ્ય સિદ્ધાંતો જોવા મળે છે:

- અદ્વૈત અને એકાત્મવાદ
- કર્મયોગ
- રાજધર્મ અને રાષ્ટ્રધર્મ

તેમનો રાષ્ટ્રવાદ માનવતાવાદી અને સમાવેશક હતો.

9. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ: રાષ્ટ્રીય એકતાના શિલ્પકાર

¹¹ મહાત્મા ગાંધી, Harijan, 1947.

¹² રામચંદ્ર ગુહા, India After Gandhi, HarperCollins, 2007.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને “લોખંડ પુરુષ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સ્વતંત્રતા પછી ભારત સામે સૌથી મોટો પડકાર હતો—પડોથી વધુ દેશી રિયાસતોનું એકીકરણ. સરદાર પટેલે દ્રઢ રાજકીય દૃષ્ટિ, ફૂટનીતિ અને જરૂર પડે ત્યાં કઠોર નિર્ણય દ્વારા આ કાર્ય સફળતાપૂર્વક પૂર્ણ કર્યું.

સ્વતંત્રતા પછી ભારત સામે સૌથી મોટો પડકાર હતો દેશી રજવાડાઓનું એકીકરણ. લગભગ 562 રજવાડાઓને ભારત સાથે જોડવાનું કાર્ય સરદાર પટેલે સફળતાપૂર્વક કર્યું¹³. આ કાર્ય માત્ર રાજકીય કૌશલ્ય નહીં, પરંતુ દૃઢ તત્વજ્ઞાનાત્મક દૃષ્ટિનું પરિણામ હતું. સરદાર પટેલ માનતા હતા કે રાષ્ટ્રની એકતા કોઈ વિકલ્પ નહીં પરંતુ આવશ્યકતા છે. તેમના માટે રાષ્ટ્રીય એકતા વ્યક્તિગત સ્વાર્થથી ઉપર હતી. હૈદરાબાદ અને જુનાગઢ જેવા પ્રશ્નોમાં તેમની દૃઢતા રાષ્ટ્રીય હિતમાં લેવામાં આવેલ નૈતિક નિર્ણય હતો¹⁴.

10. સરદાર પટેલનું તત્વજ્ઞાન

સરદાર પટેલનું તત્વજ્ઞાન વ્યાવહારિક રાષ્ટ્રવાદ પર આધારિત હતું. તેમના વિચારોમાં:

1. રાષ્ટ્રીય હિત સર્વોપરી
2. મજબૂત કેન્દ્ર અને સંઘીય વ્યવસ્થા વચ્ચે સંતુલન
3. શિસ્ત, કાયદો અને વ્યવસ્થાનું મહત્વ
4. વિવિધતામાં એકતા

તેઓ માનતા હતા કે એકતા માત્ર ભાવનાત્મક નહીં, પરંતુ વહીવટી અને નૈતિક મજબૂતીથી જ ટકી શકે.

સરદાર પટેલનું તત્વજ્ઞાન વ્યવહારિક આદર્શવાદ (Pragmatic Idealism) તરીકે ઓળખી શકાય. તેઓ ગાંધીજીના આદર્શોને સ્વીકારતા હતા, પરંતુ પરિસ્થિતિ અનુસાર કઠોર નિર્ણય લેતા અચકાતા નહોતા¹⁵.

¹³ પટેલ, વલ્લભભાઈ, Speeches and Writings, Publications Division, Government of India.

¹⁴ ચૌધરી, આર.સી., Integration of Indian States, Orient Longman.

¹⁵ ગાંધીઆશ્રમ સંકલન, સરદાર પટેલના વિચારો, અમદાવાદ.

તેમના વિચારોના મુખ્ય તત્વો:

1. રાષ્ટ્ર પ્રથમ, વ્યક્તિ પછી
2. સ્વતંત્રતા સાથે શિસ્ત
3. લોકશાહીને મજબૂત બનાવવા મજબૂત પ્રશાસન

આ તત્વો “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ની ભાવનાને મજબૂત આધાર પૂરો પાડે છે.

11. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” અને આધુનિક સંદર્ભ

આધુનિક સમયમાં “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” અભિયાન દ્વારા રાજ્યો વચ્ચે સાંસ્કૃતિક આદાન-પ્રદાન, ભાષાકીય સમજ અને રાષ્ટ્રીય એકતાનું સશક્તિકરણ થાય છે¹⁶. આ વિચાર સરદાર પટેલના સ્વપ્નના ભારતને સાકાર કરતો દેખાય છે.

વૈશ્વિકીકરણના યુગમાં જ્યારે વિભાજનકારી પ્રવૃત્તિઓ વધી રહી છે, ત્યારે સરદાર પટેલની એકતા અંગેની વિચારસરણી વધુ પ્રાસંગિક બની છે.

આજની “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” પહેલ સરદાર પટેલના વિચારોની આધુનિક અભિવ્યક્તિ છે. જ્યાં સરદાર પટેલે ભૂગોળીય અને રાજકીય એકતા સ્થાપી, ત્યાં આ કાર્યક્રમ સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક એકતાને આગળ વધારે છે. બંનેનો હેતુ એક જ છે—મજબૂત, એકતાબદ્ધ અને સમૃદ્ધ ભારત.

આજના સમયમાં આ અભિયાન દ્વારા:

1. રાજ્યો વચ્ચે સાંસ્કૃતિક વિનિમય
2. ભાષાઓ અને પરંપરાઓ પ્રત્યે સન્માન
3. રાષ્ટ્રીય ઓળખનું મજબૂતિકરણ

જેવાં ઉદ્દેશ્યો સાકાર થાય છે. સરદાર પટેલની વિચારસરણી આ અભિયાન માટે માર્ગદર્શક દીવાદાંડી સમાન છે. તેમનું જીવન બતાવે છે કે એકતા વિના વિકાસ અધૂરો છે, અને વિકાસ વિના એકતા નબળી પડે છે.

¹⁶ ભારત સરકાર, Ek Bharat Shreshtha Bharat Programme

11. સરદાર પટેલનું તત્વજ્ઞાન: એકતા, વ્યવહારિકતા અને નૈતિકતા

સરદાર પટેલનું તત્વજ્ઞાન આદર્શવાદી કરતાં વધુ વ્યવહારિક નૈતિકતા (Pragmatic Ethics) પર આધારિત હતું. તેઓ માનતા કે આદર્શો ત્યારે જ અર્થપૂર્ણ બને છે જ્યારે તેઓ વ્યવહારમાં ઉતરે. તેમના માટે રાષ્ટ્રપ્રેમ ભાવુકતા નહીં, પરંતુ જવાબદારી હતી. આ દૃષ્ટિ “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ના મર્મ સાથે સીધી રીતે જોડાય છે—જ્યાં ભાવનાત્મક એકતા સાથે સંસ્થાગત મજબૂતી પણ જરૂરી છે.

12. ઉપસંહાર:

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવન અને કાર્ય “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ની જીવંત અભિવ્યક્તિ છે. તેમની તત્વજ્ઞાનાત્મક દૃષ્ટિએ ભારતને માત્ર ભૂગોળીય રીતે નહીં, પરંતુ માનસિક અને નૈતિક રીતે એક કર્યું.

આજે જ્યારે ભારત વૈશ્વિક મંચ પર આગળ વધી રહ્યું છે, ત્યારે સરદાર પટેલના એકતા, શિસ્ત અને રાષ્ટ્રીય કર્તવ્યના મૂલ્યો વધુ પ્રાસંગિક બન્યા છે. સાચું શ્રેષ્ઠ ભારત એ જ હશે જ્યાં વૈવિધ્યમાં એકતા, અને એકતામાં શક્તિ જોવા મળે—અને એ જ સરદાર પટેલનું શાશ્વત સંદેશ છે.

“એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ના આદર્શને સાકાર કરવામાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું યોગદાન અવિસ્મરણીય છે. તેઓ માત્ર રાજકીય નેતા નહીં, પરંતુ રાષ્ટ્રીય એકતાના તત્વજ્ઞાની પ્રતીક હતા. તેમનું જીવન અને કાર્ય ભારતીય રાષ્ટ્ર માટે શાશ્વત માર્ગદર્શન પૂરું પાડે છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ માત્ર ભારતના એકીકરણના શિલ્પકાર નથી, પરંતુ “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત”ના તત્વજ્ઞાનાત્મક આધારસ્તંભ છે. તેમણે સાબિત કર્યું કે એકતા ભાવનાત્મક નારા નહીં, પરંતુ દૃઢ નૈતિકતા અને વ્યવહારિક નિર્ણયોથી સિદ્ધ થાય છે.

આજના ભારત માટે સરદાર પટેલનો સંદેશ સ્પષ્ટ છે—વૈવિધ્યમાં એકતા જ શ્રેષ્ઠ ભારતની ઓળખ છે.

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે ભારતને માત્ર ભૌગોલિક રીતે નહીં, પરંતુ વિચારધારાત્મક રીતે પણ એક કર્યું. “એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત” તેમની આ દ્રષ્ટિને આગળ વધારતી આધુનિક પહેલ છે. રાષ્ટ્રીય એકતા ભારતની આત્મા છે અને સરદાર પટેલ તેના શિલ્પી. તેમના વિચારોને આત્મસાત કરીને જ આપણે સાચા અર્થમાં “શ્રેષ્ઠ ભારત” બનાવી શકીએ.

➤ સંદર્ભગ્રંથ

1. કાલેલકર, કાકાસાહેબ - સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ.
2. નારહરી પરીખ - સરદાર પટેલ: લોખંડી પુરુષ, નવજીવન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ.
3. મહેતા, ઉમાશંકર - સરદાર પટેલ અને રાષ્ટ્રીય એકતા, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય.
4. દેસાઈ, કિશોરલાલ મશરૂવાલા - સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું જીવન અને કાર્ય, નવજીવન પ્રકાશન.
5. પટેલ, વિઠ્ઠલભાઈ - સરદાર પટેલના ભાષણો, સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર.
6. ઉમાશંકર જોશી - ભારતીય સંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રીય એકતા, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
7. રવિશંકર મહારાજ - રાષ્ટ્રીય એકતાનો વિચાર, લોકભારતી પ્રકાશન.
8. ધિરુભાઈ ઠાકર - ભારતીય રાષ્ટ્રવાદનો વિકાસ, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત.
9. યુડાસમા, કે.કે. - ભારતની રાષ્ટ્રીય એકતા, આરાધના પ્રકાશન.
10. ગાંધી, મહાત્મા - હિંદ સ્વરાજ (ગુજરાતી મૂળ), નવજીવન પ્રકાશન.
11. રાધાકૃષ્ણન, એસ. - ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન (ગુજરાતી અનુવાદ), યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.
12. દેસાઈ, મનુભાઈ પંચોળી (દર્શક) - ભારતીય જીવનદર્શન, લોકભારતી પ્રકાશન.
13. આર્ય, ઇશ્વરલાલ - ભારતીય સમાજ અને સંસ્કૃતિ, પોપ્યુલર પ્રકાશન.
14. ભારત સરકાર - એક ભારત શ્રેષ્ઠ ભારત (યોજના માર્ગદર્શિકા - ગુજરાતી આવૃત્તિ), સંસ્કૃતિ મંત્રાલય.
15. ગુજરાત સરકાર - રાષ્ટ્રીય એકતા અને સરદાર પટેલ, માહિતી વિભાગ, ગાંધીનગર.
16. સરદાર પટેલનો પત્રવ્યવહાર (1945-1950), નવજીવન પબ્લિશિંગ હાઉસ, અમદાવાદ.
17. રાજમોહન ગાંધી - સરદાર પટેલ: એ લાઈફ, પેંગ્વિન બુક્સ, નવી દિલ્હી.